

سنجش و ارزیابی سطوح محرومیت فضایی زیرساخت های توسعه (نمونه موردی: استان خوزستان)

مسعود سواری^۱، سعید ملکی^۲، ابراهیم معماری^۳، مصطفی دهداری^۴

چکیده

بحث نابرابری توسعه نواحی از موضوعاتی است که اخیراً در فرهنگ برنامه ریزی منطقه‌ای مطرح شده است و هنوز در کشور ما جایگاه چندانی مشخصی ندارد. گام نخست در حل مسائل ناشی از عدم تعادل‌های منطقه‌ای شناخت و سطح‌بندی مناطق از نظر برخورداری در زمینه‌های گوناگون است به گونه‌ای که لازمه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، شناسایی جایگاه نواحی نسبت به یکدیگر به لحاظ شاخص‌های توسعه است. این پژوهش برآن است تا با روش توصیفی-تحلیلی، با استفاده از روش اسنادی و آماری و بهره‌گیری از ۴۹ شاخص و با استفاده از تکنیک‌های تصمیم‌گیری ویکور، تاپسیس، ساو و در انتها با استفاده از تکنیک روش ادغام کپلند، به تحلیل عدم تعادل فضایی-جغرافیایی خدمات اجتماعی، اقتصادی، بهداشتی و فرهنگی در شهرستان‌های استان خوزستان بپردازد. برای تحلیل و ترسیم نقشه از نرم‌افزارهای Excel و ArcGis استفاده شده است. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که شهرستان اهواز با توجه به اینکه مرکز اداری-سیاسی استان می‌باشد در رتبه اول قرار گرفته است. شهرستان دزفول در مرتبه دوم واقع شده و شهرستان آقاجاری در این رتبه بندی سطح آخر را کسب کرده و در شرایط نامناسبی نسبت به سایر شهرستان‌ها استان قرار گرفته است. تکنیک ادغام کپلند نشان می‌دهد که شهرستان‌های استان خوزستان در سه سطح برخوردار، نیمه برخوردار و محروم قرار دارند. این شرایط ضرورت برنامه ریزی منطقه‌ای صحیح را برای رسیدن به توسعه متوازن مطرح می‌کند به طوری که توسعه متعادل به نحو احسن بهترین شرایط و امکانات را برای پیشرفت جامع و همه جانبه فراهم آورد و تفاوت‌های بین منطقه‌ای و درون منطقه‌ای را به حداقل برساند و در نهایت از بین ببرد.

واژگان کلیدی: نابرابری، سطوح توسعه، تکنیک ویکور، استان خوزستان.

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۵/۰۹/۲۳

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۵/۰۴/۲۸

^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه گلستان، گرگان، ایران (نویسنده مسئول) (Email: savari.masud@gmail.com)

^۲ دانشیار دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران (Email: malekis@scu.ac.ir)

^۳ دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه گلستان، گرگان، ایران (Email: e.moammare70@gmail.com)

^۴ دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه گلستان، گرگان، ایران (Email: mostafa.dehdari202@gmail.com)

مقدمه

فرآیند بهبود زندگی انسان در علوم مختلفی همچون روان‌شناسی، بهداشت، اقتصاد، محیط زیست و جامعه‌شناسی بررسی می‌شود (Costanza, et al., 2007). این بهبود در ادبیات اقتصادی با عنوان توسعه تلقی می‌شود که علاوه بر بعد اقتصادی، مفهوم جامع‌تری یافته است و دارای ابعاد سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ارتباطی می‌باشد. امروزه مقوله توسعه دغدغه خاطر بسیاری از کشورهاست، به عبارت دیگر، توسعه چیزی جز رضایت‌بخش‌تر کردن وضعیت زندگی مردم نیست. بسیاری از نظریه‌پردازان توسعه، بر کاهش نابرابری وضع موجود و رفع دوگانگی‌ها به عنوان یکی از اهداف اساسی تأکید دارند (ضرابی و تبریزی، ۱۳۹۰: ۳). توسعه همان رشد اقتصادی نیست چرا که توسعه جریانی چند بعدی است که در خود تجدید سازمانی و جهت‌گیری متفاوت کل نظام اقتصادی-اجتماعی را به همراه دارد. در معنی ساده‌تر می‌توان توسعه را رشد همراه با عدالت اجتماعی دانست (Hadder, 2003:3). بر همین اساس می‌توان توسعه را درجه‌ای از تحول دانست که جامعه را برای نیل به آرمان‌ها و اهداف خود هدایت می‌کند، به بیان سازمان ملل توسعه فرایندی است که کوشش‌های مردم و دولت را برای بهبود اوضاع اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی هر منطقه متحد کرده و مردم این مناطق را در زندگی یک ملت ترکیب نموده و آنها را برای مشارکت در پیشرفت توانا می‌سازد. شاید بتوان مفهوم توسعه را در ابعاد اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی آن شناخت (تودارو، ۱۳۷۸: ۲۳). در افکار صاحب نظران توسعه، تعبیر گوناگونی از واژه‌ی توسعه شده مانند رفع فقر و محرومیت، ارتقای سطح خدمات بهداشتی و درمانی، برطرف کردن مشکلات بیکاری و تورم، تأمین نیازهای اقتصادی-اجتماعی، برخورداری از آموزش و فرهنگ و مشارکت فعال در عرصه‌های گوناگون اشاره کرد (تقوایی، ۱۳۹۲، ۲۰). به همین دلیل ضرورت تخصیص فضایی منابع و امکانات تولید، ایجاد می‌کند که در هر نگرش به برنامه‌های کلان توسعه، پتانسیل‌ها و توانمندی‌های منطقه‌ای در تولید کالاها و خدمات مورد توجه قرار گیرند. از این طریق می‌توان امید داشت که سهم بخش‌ها و کالاها نیز در تولید ملی رو به فزونی گذارد (پیراسته، ۱۳۸۵: ۴۱-۴۰). توسعه علاوه بر بهبود میزان تولید و درآمد شامل دگرگونی‌هایی در ساختار سیاسی، نهادی، اجتماعی، اداری، و اصلاح آنها و همچنین وجه نظرهای عمومی مردم نیز هست (از کیا، ۱۳۶۴: ۷). از این رو می‌توان گفت که جامعه‌ای می‌تواند رو به توسعه برود که در ساختارهای گوناگون سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و نهادی آن تحرک و پویایی وجود داشته باشد و اصلاح و به روزرسانی در ابعاد مختلف مد نظر قرار گیرد.

شناخت نابرابری‌ها و عدم تعادلها در چارچوب محدوده‌های جغرافیایی مختلف قابل طرح می‌باشند. این محدوده‌های جغرافیایی شامل: سطوح بین‌المللی، ملی، منطقه‌ای و محلی است و لازمه گام برداشتن در این راستا شناخت وضعیت موجود هر یک از اجزاء مجموعه‌های برنامه‌ریزی اعم از کشور، استان و شهرستان و بخش و در نتیجه پی بردن به اختلافات و تفاوت‌های موجود و سیاست‌گذاری در جهت رفع و کاهش نابرابری‌ها در هر یک از اجزاء این مجموعه می‌باشد (نظم‌فر و نادرپور، ۱۳۸۸: ۱). به منظور حل مسائل ناشی از عدم تعادل‌های منطقه‌ای، گام نخست شناخت و سطح بندی مناطق از نظر میزان برخورداری در زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و غیره می‌باشد (رعنا شیخ بیگلر و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۹۰). در این پژوهش سعی بر این است که ابعاد مختلف پایداری فضایی توسعه در سطح شهرستان‌های استان خوزستان را مورد بررسی و تحلیل قرار دهیم و از این طریق به سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان، برای تحقق عدالت اجتماعی و برابری فضایی در سطح استان خوزستان کمک کرده باشیم.

اهمیت و ضرورت پژوهش

واقعیت این است که از لحاظ شاخص‌های اقتصادی-اجتماعی و فرهنگی بین جوامع تفاوت آشکاری وجود دارد. قطعا ظهور هر پدیده اجتماعی حاصل تقابل عوامل و زمینه‌های گوناگون داخلی و بیرونی جامعه از گذشته تا حال است که به نوبه خود این تقابل و احوال جدید جامعه را شکل می‌دهد (پارکر، ۲۰۰۵: ۱). با این حال تفاوت‌ها و نابرابری‌های منطقه‌ای از جنبه‌های مختلف و عدم شناسایی کامل این نابرابری‌ها و تفاوت‌ها مانع از برنامه‌ریزی دقیق شده است (تقوایی و رستمی کیا، ۱۳۸۱: ۲۹). استان خوزستان یکی از استان‌های جنوب کشور است، بنابراین، اهمیت و ضرورت برنامه‌ریزی برای این ناحیه به شدت احساس می‌شود.

اهداف پژوهش

هدف اصلی این پژوهش، رتبه‌بندی شهرستان‌های استان خوزستان بر اساس شاخص‌های توسعه یافتگی است. بر همین اساس اهداف خرد زیر دنبال خواهد شد. تعیین میزان توسعه یافتگی شهرستان‌های موجود استان خوزستان و اولویت‌بندی توسعه شهرستان‌ها موجود استان خوزستان جهت هدایت پتانسیل‌ها و امکانات لازم برای سرمایه‌گذاری آتی.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مختلفی در داخل و خارج از کشور در رابطه با سنجش و ارزیابی توسعه یافتگی صورت گرفته است که به مواردی اشاره می‌شود.

- زیاری، کرامت الله و همکاران (۱۳۸۹) در تحقیقی با عنوان سنجش درجه توسعه یافتگی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی به روش (HDI) پس از تجزیه و تحلیل مدل به این نتیجه رسید که میان شهرستانهای استان به لحاظ برخورداری از شاخص‌های توسعه تفاوت اساسی وجود دارد و این شهرستان‌ها قابل رتبه‌بندی در سه گروه برخوردار، نیمه برخوردار و محروم هستند که با گذشت زمان بر میزان برخورداری آنها افزوده شده است.
- تقوایی، مسعود و صبوری، محمد (۱۳۹۰)، در مقاله‌ای تحت عنوان تحلیل تطبیقی سطح و میزان توسعه یافتگی اجتماعی شهرستان‌های استان هرمزگان، ضمن تشریح تکنیک تحلیل عاملی و با استفاده از نرم‌افزار spss16، شاخص‌هایی را مورد مطالعه قرار داد و با به کارگیری روش تحلیل خوشه‌ای به سطح‌بندی شهرستان‌های استان هرمزگان در گروه‌های همگن و مشابه به لحاظ میزان توسعه یافتگی پرداخته است.
- فرزانه، بهروز و همکاران (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان ارزیابی میزان توسعه یافتگی استان سیستان و بلوچستان در بین سایر استانهای کشور، به بررسی عملکرد و کارایی استانها از لحاظ میزان نابرابری در برخورداری از مواهب توسعه با استفاده از روش امتیاز استاندارد پرداختند و به این نتیجه رسیدند که استان سیستان و بلوچستان در هر سه روش مورد بررسی پایین‌ترین سطح توسعه یعنی رتبه سی‌ام در بین استانهای ۳۰ گانه کشور را دارا بوده است.
- مؤمنی، مهدی و قهاری، غلامرضا (۱۳۹۲)، در پژوهشی با عنوان تحلیلی بر وضعیت توسعه یافتگی شهرستان‌های استان فارس، به تحلیل روند توسعه یافتگی شهرستان‌های استان فارس در بازه‌ی زمانی ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰ و بررسی نابرابری‌های فضایی توسعه در این مناطق با به کارگیری تکنیک‌های آماری تاکسونومی عددی، ضریب ویلیامسون و رگرسیون چند متغیره پرداخته‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که دلیل اصلی اختلاف توسعه یافتگی در شهرستان‌های استان فارس ناشی از عدم توزیع عادلانه خدمات، زیرساختها و شاخص‌های مرتبط با بخش کشاورزی و آموزشی - بهداشتی می‌باشد.
- عبدالهی، اصغر و همکاران (۱۳۹۳)، در مقاله‌ای با عنوان سنجش درجه‌ی توسعه یافتگی شهرستان‌های استان کرمان از نظر شاخص‌های توسعه با استفاده از مدل SAW، به ارزیابی درجه‌ی توسعه یافتگی شهرستان‌های استان کرمان از لحاظ شاخص‌های رفاهی، زیربنای، بهداشتی و فرهنگی با استفاده از مدل SAW پرداخته‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که بالاترین میزان توسعه یافتگی در هر سه بخش بهداشتی و درمانی، رفاهی و زیربنایی متعلق به شهرستان کرمان و کم‌توسعه یافته‌ترین آن در بخش بهداشتی - درمانی متعلق به شهرستان ارزوئیه و در بخش رفاهی زیربنایی متعلق به شهرستان فاریاب، و در بخش فرهنگی به شهرستان فهرج اختصاص دارد.
- در سال ۱۹۹۴ نلسون ارتور و همکارانش با بررسی عوامل اجتماعی، اقتصادی و تاریخی و نقش دولت‌ها در توسعه ناحیه‌ای شهرهای آتلانتا و پورتلند در یک دوره‌ی ۳۰ ساله (۱۹۹۰-۱۹۶۰) نتیجه می‌گیرند با وجودی که بیشترین میزان سرمایه‌گذاری‌های اقتصادی در منطقه آتلانتا صورت گرفت، شهر پورتلند نسبت به دو شهر دیگر از رونق اقتصادی بیشتری

برخوردار شده و آنچه باعث تجدید حیات شهری این ناحیه نسبت به دو ناحیه دیگر شده مسئله مدیریت و هماهنگی در برنامه‌ریزی توسعه ناحیه‌ای این شهر نسبت به دو شهر دیگر است (Arthur, 1994, pp: 396).

- باهاتیا و رای (Bhatia & Rai, 2004: 230) با استفاده از ۲۳ شاخص به کمک روش‌های تحلیل عاملی و تاکسونومی عددی به تعیین سطح توسعه ۳۸۰ بلوک در ۳۲ منطقه از هند در سال ۲۰۰۱ پرداخته و ۵۶ بلوک را توسعه یافته، ۱۵۶ بلوک را نسبتاً توسعه یافته، ۱۱۶ بلوک را کمتر توسعه یافته و ۵۲ بلوک را توسعه نیافته معرفی کردند.
- مگ گرانهام (۱۹۷۲)، در پژوهشی با استفاده از ۷۳ شاخص که شامل ویژگی‌های اقتصادی-اجتماعی است، با لگاریتم‌گیری متغیرها، به روش «نقاط مرتبط» کشورها را رتبه‌بندی کرده است. یافته‌های این پژوهش همبستگی داخلی نسبتاً بالا میان این شاخص‌ها را نشان می‌دهد (نصرالهی و دیگران، ۱۳۹۰: ۶۶).
- زالی (۱۳۷۹) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «سطح‌بندی توسعه منطقه‌ای (نمونه موردی استان آذربایجان شرقی)» به بررسی ساختار متعادل فضایی و توزیع عادلانه منطقه‌ای پرداخته و با بهره‌گیری از تکنیک عاملی و تکنیک خوشه‌ای و روش موریس شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی را رتبه‌بندی نموده، که نتایج آن نشان می‌دهد شهرستان تبریز توسعه یافته‌تر و شهرستان‌های اهر، کلیبر و هشترود جزء شهرستان‌های توسعه نیافته می‌باشند.

سوال‌ها و فرضیه‌های پژوهش

- ✓ تعیین وضعیت سطوح توسعه یافتگی در شهرستان‌های استان خوزستان و شناسایی نابرابری‌ها موجود.
- ✓ شناسایی نواحی کم توسعه و توسعه نیافته جهت تقویت آنها و تا حد امکان کمک به رفع نابرابری‌ها.

روش‌شناسی پژوهش

تحقیق حاضر از نوع کاربردی است و با توجه به مولفه‌های مورد بررسی رویکرد حاکم بر فضای تحقیق توصیفی-تحلیلی است. تکنیک گردآوری آمار و اطلاعات، با استفاده از روش‌های کتابخانه‌ای و جدول سالنامه است. جامعه آماری پژوهش حاضر را شهرستان‌های استان خوزستان شامل ۲۷ شهرستان در سال ۱۳۹۲ تشکیل می‌دهد. شاخص‌های مورد بررسی شامل ۴۹ متغیر در بخش‌های بهداشتی-درمانی، فرهنگی، آموزشی، زیرساختی می‌باشد. جهت رتبه‌بندی از تکنیک‌های چند معیاره (VIKOR, TOPSIS, SAW) و روش میانگین رتبه‌ها به سطح‌بندی شهرستان‌های استان اقدام شده است و همچنین مراحل کار پردازش داده‌ها در نرم افزار آماری EXCEL صورت گرفته و جهت نمایش بر روی نقشه از نرم افزار ArcGis 9.3 استفاده شده است.

معرفی متغیرها و شاخص‌ها

در پژوهش حاضر برای ارزیابی توسعه پایدار در استان خوزستان در راستای دستیابی به اهداف پژوهش، با استفاده از داده‌های مندرج در سالنامه آماری استان و منابع آماری استان از ۴۹ شاخص در قالب اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، ارتباطی، درمانی و خدماتی - تجهیزاتی استفاده شده است که در جدول شماره (۱) جزئیات شاخص‌های منتخب پژوهش آمده است:

جدول (۱): شاخص‌های مورد استفاده در پژوهش

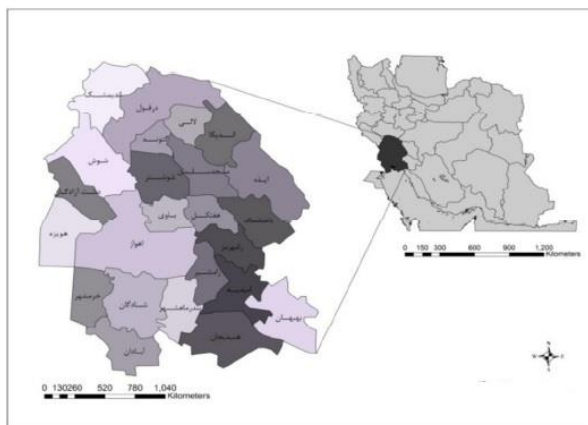
| شاخص‌ها | زیر شاخص‌ها | شاخص‌ها | زیر شاخص‌ها |
|-------------------------|-------------|---|--|
| شاخص‌های بهداشتی-درمانی | سرانه | نسبت ارزش فعالیت صنعتی به کل | سرانه موسسات درمانی به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر |
| | | وسایل نقلیه درون شهری اتوبوس به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر | سرانه تخت‌های فعال به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر |
| | | وسایل نقلیه درون شهری مینی بوس به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر | سرانه خانه‌های بهداشت به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر |
| | | وسایل نقلیه درون شهری تاکسی به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر | سرانه آزمایشگاه به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر |
| | | نسبت ترمینال و پایانه‌ها به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر | سرانه داروخانه به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر |
| | نسبت | نسبت نمایندگی پستی به جمعیت در ۱۰۰۰۰ | سرانه مرکز پرتو نگاری به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر |
| | | نسبت پست و مخابرات روستایی به جمعیت در ۱۰۰۰۰ | سرانه مرکز توانبخشی به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر |
| | | نسبت صندوق پست شهری به جمعیت در ۱۰۰۰۰ | سرانه مرکز اورژانس به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر |

| | | | | | |
|---|----------------------------|---|----------------------------|--|--|
| نسبت صندوق پست روستای به جمعیت در ۱۰۰۰۰ | | سرانه پزشکان عمومی به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر | شاخص های فرهنگی - آموزشی | | |
| | | | | نسبت سایر دفاتر ارتباطی به جمعیت در ۱۰۰۰۰ | سرانه پیرا پزشک به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر |
| | | | | نسبت پست پیشتاز به جمعیت در ۱۰۰۰۰ | سرانه پزشک متخصص به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر |
| | | | | نسبت پست تصویری به جمعیت در ۱۰۰۰۰ | تعداد نمایشگاه های فرهنگی هنری |
| | | | | نسبت مطبوعات وارد شده به جمعیت در ۱۰۰۰۰ | نسبت کتابخانه عمومی به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر |
| | | | | نسبت تلفن مشغول به کار به جمعیت در ۱۰۰۰۰ | سرانه کانون پرورش فکری کودکان به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر |
| | | | | نسبت تلفن همراه به جمعیت در ۱۰۰۰۰ | چاپخانه ها به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر |
| | | | | تعداد روستاهای دارای برق به کل روستاها | نسبت جمعیت باسواد به کل جمعیت |
| | | | | نسبت مشترکین برق خانگی به تعداد خانوار | نسبت کارکنان آموزشی به دانش آموزان |
| | | | | نسبت مشترکین برق عمومی به کل مشترکین برق | نسبت آموزش دهنده سواد آموزی به جمعیت |
| نسبت تلفن مشترکین برق کشاورزی به کل مشترکین برق | شاخص های زیربنایی - کالبدی | نسبت پروانه ساختمانی به خانوار | شاخص های اقتصادی - اجتماعی | | |
| | | | | نسبت مشترکین برق صنعت و معدن به کل مشترکین برق | تعداد شرکت تعاونی مسکن مهر |
| | | | | نسبت مشترکین برق تجاری به کل مشترکین برق | تعداد شرکت تعاونی غیر مسکن مهر |
| | | | | تعداد روشنایی معابر | تعداد کارگاه های صنعتی به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر |
| | | | | نسبت روستاهای گاز رسانی شده به کل روستاها | تعداد شاغلان کارگاه های صنعتی به تعداد کل شاغلان |
| | | | | تعداد شهرهای گاز رسانی شده | نسبت شرکت تعاونی فعال به کل شرکت های تعاونی |
| | | | | | نسبت شرکت تعاونی عمرانی به کل شرکت های تعاونی |

منبع: مطالعات نگارندگان

محدوده و قلمرو پژوهش

استان خوزستان با مساحت ۶۳۶۳۳/۶ کیلومتر مربع بین ۲۹ درجه و ۵۷ دقیقه تا ۳۳ درجه و صفر دقیقه عرض شمالی از خط استوا و ۴۷ درجه و ۴۰ دقیقه تا ۵۰ درجه و ۳۳ دقیقه طول شرقی از نصف النهار گرینویچ در جنوب غربی ایران قرار دارد و از شمال با استان لرستان، از شمال شرقی و مشرق با استان های چهارمحال و بختیاری و کهگیلویه و بویراحمد، از جنوب شرقی با استان بوشهر، از جنوب با خلیج فارس و از مغرب با کشور عراق هم مرز است. بر اساس سرشماری سال ۱۳۹۰، مشتمل بر ۲۴ شهرستان و ۶۱ شهر با جمعیت ۴۴۲۱۶۴۳ نفر می باشد که ۷۱/۱۳ درصد از جمعیت آن معادل ۳۱۴۵۴۰۶ نفر در شهرهای استان ساکن اند (سرشماری نفوس و مسکن، ۱۳۹۰).



شکل (۱): محدوده مورد مطالعه

مفاهیم، دیدگاه‌ها و مبانی نظری

کلمه توسعه در لغت به معنی گسترش و بهبود است توسعه اگرچه دارای بعد کمی می باشد، و در پاره‌ای موارد ممکن است مترادف با کلمه رشد تلقی شود، اما در اصل دارای ابعاد کیفی است. در واقع توسعه دارای ابعاد چندگانه‌ای است که کلمه رشد فاقد تمامی آن ابعاد است (روزبهان، ۱۳۷۱: ۲۱). در یک نگاه کلی می توان اذعان داشت که توسعه کوششی آگاهانه، نهادی شده و مبتنی بر برنامه‌ریزی برای ترقی اجتماعی و اقتصادی جامعه، پدیده منحصر به فرد قرن بیستم است که از سال ۱۹۱۷ در شوروی سابق آغاز شده و تا کنون، اندیشه توسعه همانند هر پدیده دیگر تحول و تکامل یافته است (رخشانی‌نسب، ۱۳۸۷: ۲۷). توسعه مفهومی است که هم از نظر تئوری و هم از نظر سیاسی بحث می کند و ذاتاً پیچیده و مبهم است به تازگی معنای آن به عمل سازمان های توسعه، به خصوص با هدف کاهش فقر و اهداف توسعه هزارساله محدود شده است (Thomas, 2004: 1-2).

تمرکز نامعقول و نامتناسب در عرصه های زیستی، توسعه اقتصادی-اجتماعی، نابرابری نواحی جغرافیایی را در پی خواهد داشت، موضوعی که بازتاب آن را در چشم انداز جغرافیایی مناطق و رشد ناهمگون آن ها نیز می توان یافت (فرید، ۱۳۸۴: ۴۴۳). توسعه فرآیند پیچیده‌ای است که شرایط نامطلوب زندگی را به شرایط مطلوب مبدل می سازد. توسعه بیانگر میزان موفقیت کشورها در دستیابی به شرایط و ملزوماتی می باشد که در آن همه افراد جامعه از زندگی بهتر و مساعدتری برخوردارند. بدون شک، تحقق چنین هدفی در کشورهای مختلف، با توجه به نرخ رشد جمعیت مشکلات اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و به طور کلی عدم تعادل‌ها و دوگانگی‌هایی که در سطوح مختلف این کشورها وجود دارد مستلزم برنامه‌ریزی توسعه در سطح ملی و محلی است. از این رو ضرورت توجه به برنامه‌ریزی‌های منطقه‌ای به طور اجتناب ناپذیری احساس می شود که با توسل به این برنامه‌ریزی‌ها از طریق رشد و شکوفایی مناطق مختلف کشور بر اساس استعدادها و توانمندی‌های آن‌ها می توان شاهد رشد و توسعه سریع تر کشور بود (مصری‌نژاد و ترکی، ۱۳۸۳: ۱۷۹).

توسعه فرایندی جامع از فعالیتهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی است که هدفش بهبود مداوم زندگی تمامی جمعیت بوده و فعالیت، مشارکت مناسب و توزیع عادلانه منافع از ارکان اساسی آن به شمار می آید (پردازای مقدم، ۱۳۸۴: ۱۳). توسعه در واقع مفهومی است که می توان آن را در بهبود دراز مدت سلامت اجتماعی و اکولوژیکی جوامع انسانی که نمود بارز آن شهرها می باشد جستجو کرد (Wheeler, 1999: 3). امروزه توسعه همپای زندگی بهتر تلقی می شود و جوامع نسبت به گذشته از آن بیشتر منتفع می گردند (پاپلی‌یزدی و ابراهیمی، ۱۳۸۱: ۳۲).

با مروری اجمالی بر نظریه های توسعه و توسعه نیافتگی، می توان دو مجموعه‌ی کلی از چارچوب‌های بنیادین و نوین توسعه را مطرح کرد. مکتب تکاملی توسعه، نظریه نوسازی، دیدگاه مارکسیستی از توسعه، و نظریه‌ی وابستگی در چارچوب‌های بنیادین توسعه قرار می گیرند (از کیا، ۱۳۸۱: ۳۵). امروزه در مورد توسعه به صورت ساده-ای نمی‌اندیشند و آن را معادل رشد نمی‌گیرند (لفت و یچ، ۱۳۸۵: ۵۳). در اوایل دهه ۱۹۷۰، توسعه عادلانه و متکی به خود مطرح شد به این معنی که کشورها برای توسعه، به تقلید کورکورانه از انگاره توسعه کشورهای توسعه یافته نپردازند و کارشناسان نظریه توسعه مجدد و رهیافت تأمین نیازهای اساسی را مطرح کردند (تقوایی، ۱۳۸۲: ۱۷). به نظر استلی هر تغییری در ساختار اقتصادی و اجتماعی سنتی جوامع به سوی آنچه مدرن شدن نامیده می‌شود؛ توسعه تلقی می‌شود. به عبارت دیگر جوامع سنتی کشاورزی در فرآیند نوگرایی می‌بایست جای خود را به جوامع مدرن شهری-صنعتی بدهند (Astle, 1989: 13).

نظریه‌های توسعه را برحسب اینکه روی کدام عامل تأکید بیشتری دارند می توان به چهار دسته عمده تقسیم کرد (ساعی، ۱۳۸۶: ۲).

۱. نظریه‌هایی که اولویت را به عامل فرهنگی می‌دهند (وبر، تونیس، کنت و ...)
۲. نظریه‌هایی که روی عامل اقتصادی تأکید بیشتری دارند (مارکس، روستو، لویز، نورکس، هیرشمن و ...)
۳. نظریه‌هایی که برای عوامل سیاسی اولویت قائل هستند (نظریه‌های رادیکال وابستگی، فرانک، امین و ...)

۴. نظریه‌هایی که بر انفکاک و تخصصی شدن ساختارهای نظام اجتماعی تمرکز می‌کنند (ویر، دور کهایم، اسپنسر، پارسونز و ...)، اما توسعه باید جامع، یکپارچه و چند بعدی باشد و در بعد فرهنگی در بعد سیاسی آزادی و در روابط و مناسبات اجتماعی عادلانه محورهای اصلی توسعه را تشکیل می‌دهند (پیشگامی فرد و همکاران، ۱۳۹۱: ۸۲).

میسرا و مابوگونج معتقدند نابرابری‌های ناحیه‌ای، علاوه بر ریشه‌های تاریخی و فرهنگی متأثر از روابط طبقات اجتماعی است. فریدمن اختلاف‌های منطقه‌ای را جدا از یکدیگر ندیده و نظام فضایی کشور را به دو زیر نظام (مرکز و پیرامون) تقسیم کرد. او رابطه بین این دو نظام را رابطه‌ای استعماری دانست که قطبی شدن را در مرکز و حاشیه‌ای شدن را در پیرامون به دنبال دارد و موجب پیدایش نابرابری‌های ناحیه‌ای می‌شود (حسین‌زاده دلیر، ۱۳۸۰: ۷۷).

بحث اصلی

در این پژوهش برای سطح‌بندی شاخص‌های توسعه در سطح استان خوزستان با استفاده از ۴۹ متغیر در بخش‌های مختلف استفاده شده است. ابتدا متغیرهای مورد نیاز با استفاده از روش نورم برای تکنیک‌های ویکور و تاپسیس بی‌مقیاس شده و برای تکنیک SAW از روش بی‌مقیاس سازی خطی استفاده گردید. پس از بی‌مقیاس سازی داده‌ها از روش آنتروپی شانون برای وزن دهی آن‌ها استفاده شده است. جدول شماره (۲) وزن متغیرهای مختلف را نشان می‌دهد. پس از وزن‌دهی به هر یک از متغیرها به وسیله تکنیک‌های (تاپسیس، ویکور و ساو)، به رتبه‌بندی هر یک از شهرستان‌ها با توجه به نتایج به دست آمده از آن‌ها اقدام شده که نتایج در جدول (۳) ارائه شده است.

طبق نتایج به دست آمده از تکنیک ویکور، شهرستان‌های اهواز، دزفول و بندر ماهشهر رتبه‌های اول و هفت‌کل، هویزه و آغاچاری رتبه‌های آخر را به خود اختصاص داده‌اند. همچنین بر اساس وزن‌های به دست آمده از متغیرهای مورد نظر با استفاده از تکنیک تاپسیس اقدام به رتبه‌بندی شهرستان‌های استان شده است که طبق نتایج به دست آمده از این مدل شهرستان‌های اهواز، دزفول و بندر ماهشهر رتبه‌های اول تا سوم و هفت‌کل، هویزه و آغاچاری در رتبه‌های آخر قرار گرفته‌اند. علاوه بر این از مدل ساو نیز برای رتبه‌بندی شهرستان‌ها استفاده شده است. که نتایج حاصل از این مدل نشانگر آن است که شهرستان‌های اهواز، دزفول و بندر ماهشهر در رتبه‌های اول تا سوم و شهرستان‌های هفت‌کل، هویزه و آغاچاری در سطح پایین توسعه قرار دارند.

جدول (۲): وزن معیارهای مختلف با استفاده از آنتروپی شانون

| ردیف | عنوان شاخص | وزن شاخص | ردیف | عنوان شاخص | وزن شاخص |
|------|--------------------------|----------|------|--------------------------------|----------|
| ۱ | موسسات درمانی | ۰,۰۱۸۱ | ۲۶ | ارزش فعالیت صنعتی | ۰,۰۴۷۷ |
| ۲ | تخت‌های فعال | ۰,۰۲۶۸ | ۲۷ | وسایل نقلیه درون شهری اتوبوس | ۰,۰۳۸۴ |
| ۳ | خانه‌های بهداشت | ۰,۰۰۳۶ | ۲۸ | وسایل نقلیه درون شهری مینی بوس | ۰,۰۳۰۰ |
| ۴ | آزمایشگاه | ۰,۰۱۶۸ | ۲۹ | وسایل نقلیه درون شهری تاکسی | ۰,۰۲۲۴ |
| ۵ | داروخانه | ۰,۰۲۱۸ | ۳۰ | ترمینال | ۰,۰۱۴۴ |
| ۶ | مرکز پرتو نگاری | ۰,۰۲۳۰ | ۳۱ | نماینده پستی | ۰,۰۶۱۲ |
| ۷ | مرکز توانبخشی | ۰,۰۳۰۵ | ۳۲ | پست و مخابرات روستایی | ۰,۰۰۹۹ |
| ۸ | مرکز اورژانس | ۰,۰۰۸۹ | ۳۳ | صندوق پست شهری | ۰,۰۲۹۶ |
| ۹ | پزشکان | ۰,۰۱۹۲ | ۳۴ | صندوق پست روستای | ۰,۰۲۶۹ |
| ۱۰ | پیرا پزشک | ۰,۰۱۱۹ | ۳۵ | سایر دفاتر ارتباطی | ۰,۰۱۵۶ |
| ۱۱ | پزشک متخصص | ۰,۰۲۵۸ | ۳۶ | پست پیشتاز | ۰,۰۱۱۴ |
| ۱۲ | شرکت تعاونی عمرانی | ۰,۰۲۸۳ | ۳۷ | پست تصویری | ۰,۰۲۴۵ |
| ۱۳ | شرکت تعاونی فعال | ۰,۰۲۰۰ | ۳۸ | مطبوعات وارد شده | ۰,۰۳۰۴ |
| ۱۴ | نمایشگاه‌های فرهنگی هنری | ۰,۰۰۴۹ | ۳۹ | تلفن مشغول به کار | ۰,۰۲۱۰ |
| ۱۵ | کتابخانه عمومی | ۰,۰۰۷۷ | ۴۰ | تلفن همراه | ۰,۰۳۸۹ |

| | | | | | |
|--------|------------------------------|----|--------|--------------------------|----|
| ۰,۰۰۷۸ | روستاهای دارای برق | ۴۱ | ۰,۰۰۷۲ | کانون پرورش فکری کودکان | ۱۶ |
| ۰,۰۱۵۴ | مشترکین برق خانگی | ۴۲ | ۰,۰۲۰۲ | چاپخانه‌ها | ۱۷ |
| ۰,۰۱۷۶ | مشترکین برق عمومی | ۴۳ | ۰,۰۱۶۶ | جمعیت باسواد | ۱۸ |
| ۰,۰۰۹۳ | مشترکین برق کشاورزی | ۴۴ | ۰,۰۰۷۶ | کارکنان آموزشی | ۱۹ |
| ۰,۰۱۹۱ | مشترکین برق صنعت و معدن | ۴۵ | ۰,۰۱۱۰ | آموزش دهنده سواد آموزی | ۲۰ |
| ۰,۰۱۸۷ | مشترکین برق تجاری | ۴۶ | ۰,۰۱۳۶ | پروانه ساختمانی | ۲۱ |
| ۰,۰۱۰۵ | روشنایی معابر | ۴۷ | ۰,۰۲۰۵ | شرکت تعاونی مسکن مهر | ۲۲ |
| ۰,۰۰۷۶ | تعداد روستاهای گاز رسانی شده | ۴۸ | ۰,۰۴۰۳ | شرکت تعاونی غیر مسکن مهر | ۲۳ |
| ۰,۰۰۴۱ | تعداد شهرهای گاز رسانی شده | ۴۹ | ۰,۰۳۴۲ | کارگاه‌های صنعتی | ۲۴ |
| ۱/۰۰ | جمع | ۵۰ | ۰,۰۳۴۲ | شاغلان کارگاه‌های صنعتی | ۲۵ |

منبع: محاسبات نگارندگان

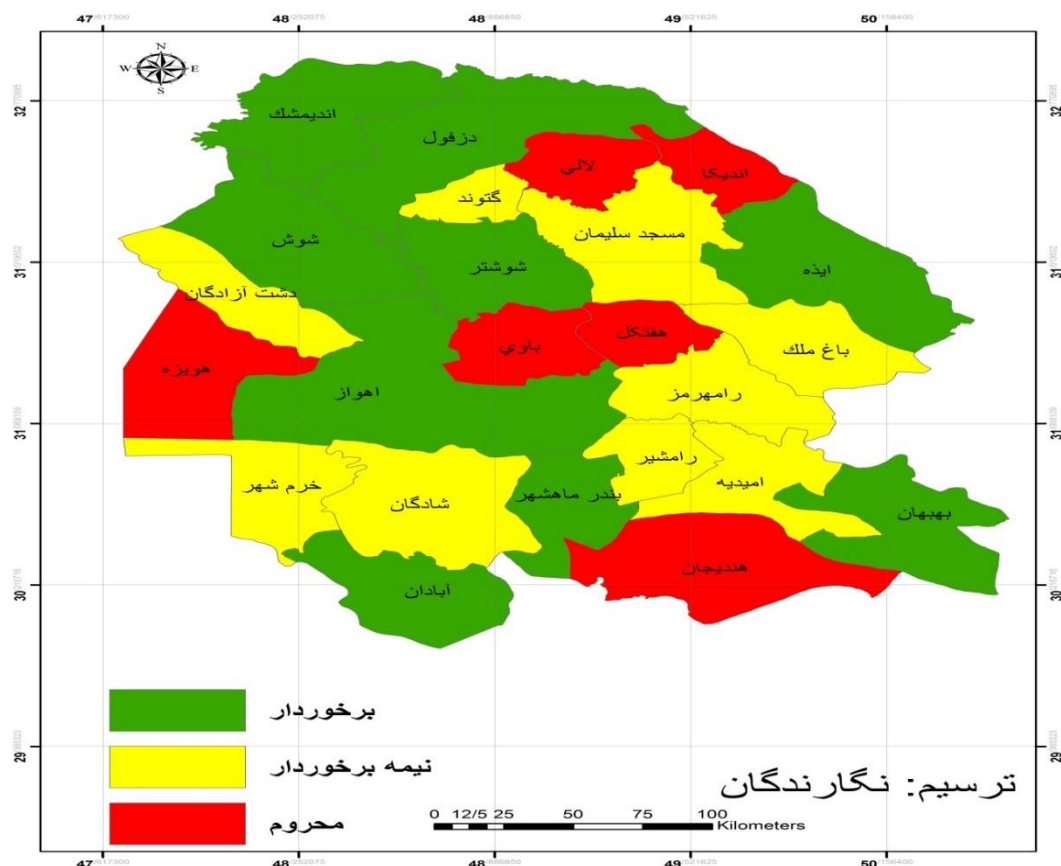
جدول (۳): رتبه‌بندی شهرستان‌های استان خوزستان بر اساس تکنیک‌های ویکور، تاپسیس و SAW

| SAW | | شهرستان | تاپسیس | | شهرستان | ویکور | | شهرستان |
|------------|------------|-------------|------------|------------|-------------|------------|------------|-------------|
| رتبه نهایی | ضریب توسعه | | رتبه نهایی | ضریب توسعه | | رتبه نهایی | ضریب توسعه | |
| ۱ | ۰,۹۲۳ | اهواز | ۱ | ۰,۸۵۶ | اهواز | ۱ | ۱ | اهواز |
| ۲ | ۰,۲۶۰ | دزفول | ۲ | ۰,۰۳۰۱ | بندر ماهشهر | ۲ | ۰,۳۰۶ | دزفول |
| ۳ | ۰,۲۳۳ | بندر ماهشهر | ۳ | ۰,۲۴۷ | دزفول | ۳ | ۰,۱۲۲ | بندر ماهشهر |
| ۴ | ۰,۱۶۹ | آبادان | ۴ | ۰,۱۶۵ | بهبهان | ۴ | ۰,۰۸۷ | آبادان |
| ۵ | ۰,۱۵۶ | بهبهان | ۵ | ۰,۱۵۹ | آبادان | ۵ | ۰,۰۸۰ | بهبهان |
| ۶ | ۰,۱۲۸ | شوشتر | ۶ | ۰,۱۲۲ | اندیمشک | ۶ | ۰,۰۶۴ | شوشتر |
| ۷ | ۰,۱۱۸ | شوش | ۷ | ۰,۱۱۱ | شوشتر | ۷ | ۰,۰۵۹ | شوش |
| ۸ | ۰,۱۱۴ | ایذه | ۸ | ۰,۱۰۶ | ایذه | ۸ | ۰,۰۵۷ | ایذه |
| ۹ | ۰,۱۱۰ | اندیمشک | ۹ | ۰,۱۰۴ | خرمشهر | ۹ | ۰,۰۵۵ | اندیمشک |
| ۱۰ | ۰,۱۰۹ | خرمشهر | ۱۰ | ۰,۱۰۳ | شوش | ۱۰ | ۰,۰۵۴ | خرمشهر |
| ۱۱ | ۰,۱۰۳ | مسجد سلیمان | ۱۱ | ۰,۰۹۴ | رامهرمز | ۱۱ | ۰,۰۵۱ | مسجد سلیمان |
| ۱۲ | ۰,۰۹۹ | رامهرمز | ۱۲ | ۰,۰۹۲ | مسجد سلیمان | ۱۲ | ۰,۰۴۹ | رامهرمز |
| ۱۳ | ۰,۰۷۷ | امیدیه | ۱۳ | ۰,۰۸۱ | امیدیه | ۱۳ | ۰,۰۳۶ | امیدیه |
| ۱۴ | ۰,۰۷۱ | دشت آزادگان | ۱۴ | ۰,۰۶۲ | شادگان | ۱۴ | ۰,۰۳۳ | دشت آزادگان |
| ۱۵ | ۰,۰۷۰ | شادگان | ۱۵ | ۰,۰۶۱ | دشت آزادگان | ۱۵ | ۰,۰۳۲ | شادگان |
| ۱۶ | ۰,۰۶۳ | باغملک | ۱۶ | ۰,۰۵۱ | باغملک | ۱۶ | ۰,۰۲۹ | باغملک |
| ۱۷ | ۰,۰۳۳ | رامشیر | ۱۷ | ۰,۰۳۵ | حمیدیه | ۱۷ | ۰,۰۱۳ | رامشیر |
| ۱۸ | ۰,۰۳۱ | گتوند | ۱۸ | ۰,۰۳۲ | اندیکا | ۱۸ | ۰,۰۱۱ | گتوند |
| ۱۹ | ۰,۰۲۶ | هندیجان | ۱۹ | ۰,۰۳۱ | کارون | ۱۹ | ۰,۰۰۹ | هندیجان |
| ۲۰ | ۰,۰۲۵ | باوی | ۲۰ | ۰,۰۳۰ | رامشیر | ۲۰ | ۰,۰۰۸ | باوی |
| ۲۱ | ۰,۰۲۲ | اندیکا | ۲۱ | ۰,۰۲۹ | باوی | ۲۱ | ۰,۰۰۷ | اندیکا |
| ۲۲ | ۰,۰۲۱ | حمیدیه | ۲۲ | ۰,۰۲۸ | گتوند | ۲۲ | ۰,۰۰۶ | حمیدیه |
| ۲۳ | ۰,۰۲۰ | لالی | ۲۳ | ۰,۰۲۶ | هندیجان | ۲۳ | ۰,۰۰۵ | لالی |
| ۲۴ | ۰,۰۱۹ | کارون | ۲۴ | ۰,۰۲۰ | لالی | ۲۴ | ۰,۰۰۴ | کارون |
| ۲۵ | ۰,۰۱۷ | هفت کل | ۲۵ | ۰,۰۱۹ | هفت کل | ۲۵ | ۰,۰۰۳ | هفت کل |

جدول (۶): رتبه بندی نهایی شهرستان های استان خوزستان بر اساس تکنیک کپ لند

| وضعیت توسعه | رتبه | $\sum c - \sum R$ | $\sum R$ | $\sum c$ | شهرستان | وضعیت توسعه | رتبه | $\sum c - \sum R$ | $\sum R$ | $\sum c$ | شهرستان |
|---------------|------|-------------------|----------|----------|---------|-------------|------|-------------------|----------|-------------|-------------|
| نیمه برخوردار | ۱۵ | -۲ | ۱۴ | ۱۲ | شادگان | برخوردار | ۱ | ۲۶ | ۰ | ۲۶ | اهواز |
| | ۱۶ | -۴ | ۱۵ | ۱۱ | باغملک | | ۲ | ۲۴ | ۱ | ۲۵ | دزفول |
| | ۱۷ | -۶ | ۱۶ | ۱۰ | رامشیر | | ۳ | ۲۲ | ۲ | ۲۴ | بندر ماهشهر |
| | ۱۸ | -۸ | ۱۷ | ۹ | گتوند | | ۴ | ۲۰ | ۳ | ۲۳ | آبادان |
| محروم | ۱۹ | -۱۰ | ۱۸ | ۸ | هندیجان | | ۵ | ۱۸ | ۴ | ۲۲ | بهبهان |
| | ۲۰ | -۱۲ | ۱۹ | ۷ | باوی | | ۶ | ۱۶ | ۵ | ۲۱ | شوشتر |
| | ۲۱ | -۱۴ | ۲۰ | ۶ | اندیکا | | ۷ | ۱۴ | ۶ | ۲۰ | شوش |
| | ۲۲ | -۱۶ | ۲۱ | ۵ | حمیدیه | | ۸ | ۱۲ | ۷ | ۱۹ | ایذه |
| | ۲۳ | -۱۸ | ۲۲ | ۴ | لالی | | ۹ | ۱۰ | ۸ | ۱۸ | اندیمشک |
| | ۲۴ | -۲۰ | ۲۳ | ۳ | کارون | | ۱۰ | ۸ | ۹ | ۱۷ | خرمشهر |
| | ۲۵ | -۲۲ | ۲۴ | ۲ | هفت کل | | ۱۱ | ۶ | ۱۰ | ۱۶ | مسجد سلیمان |
| | ۲۶ | -۲۴ | ۲۵ | ۱ | هويزه | | ۱۲ | ۴ | ۱۱ | ۱۵ | رامهرمز |
| | ۲۷ | -۲۶ | ۲۶ | ۰ | آغاچاری | | ۱۳ | ۲ | ۱۲ | ۱۴ | امیدیه |
| | | | | | ۱۴ | | ۰ | ۱۳ | ۱۳ | دشت آزادگان | |

منبع: محاسبات نگارندگان



شکل (۲): رتبه بندی نهایی شهرستان های استان خوزستان بر اساس تکنیک کپ لند

جمع بندی و نتیجه گیری

یکی از مهمترین خصایص اقتصاد پویا و سالم، توزیع مناسب و عادلانه امکانات و ثمره‌های توسعه در میان اکثریت جمعیت هر ناحیه و منطقه یا کشور است. از این رو برنامه‌ریزان از طریق تهیه برنامه‌های محرومیت زدایی سعی در کاهش شکاف‌ها و نابرابری‌ها دارند. به منظور بررسی وضعیت شهرستان‌های استان خوزستان به لحاظ سطوح توسعه یافتگی و رتبه‌بندی آن‌ها به لحاظ شاخص‌های توسعه، از روش‌های تاپسیس، ساو و ویکور با ۴۹ شاخص در بین ۲۷ شهرستان استان استفاده شد. طبق نتایج به دست آمده از تکنیک ویکور، شهرستان‌های اهواز، دزفول و بندر ماهشهر رتبه‌های اول و هفت‌کل، هویزه و آغاجاری رتبه‌های آخر را به خود اختصاص داده‌اند. همچنین بر اساس وزن‌های به دست آمده از متغیرهای مورد نظر با استفاده از تکنیک تاپسیس اقدام به رتبه‌بندی شهرستان‌های استان شده است که طبق نتایج به دست آمده از این مدل شهرستان‌های اهواز، دزفول و بندر ماهشهر رتبه‌های اول تا سوم و هفت‌کل، هویزه و آغاجاری در رتبه‌های آخر قرار گرفته‌اند. علاوه بر این از مدل ساو نیز برای رتبه‌بندی شهرستان‌ها استفاده شده است. که نتایج حاصل از این مدل نشانگر آن است که شهرستان‌های اهواز، دزفول و بندر ماهشهر در رتبه‌های اول تا سوم و شهرستان‌های هفت‌کل، هویزه و آغاجاری در سطح پایین توسعه قرار دارند. همانگونه که در نتایج تکنیک ادغام کپ‌لند آمده است، شهرستان‌های استان به سه سطح رتبه‌بندی شده‌اند. به طوری که شهرستان‌های اهواز، دزفول، بندر ماهشهر، آبادان، بهبهان، شوشتر، شوش، ایذه و اندیمشک برخوردار، شهرستان‌های خرمشهر، مسجد سلیمان، رامهرمز، امیدیه، دشت آزدگان، شادگان، باغمלק، رامشیر و گتوند در سطح نیمه برخوردار و در آخر هم شهرستان‌های هندیجان، باوی، اندیکا، حمیدیه، لالی، کارون، هفت‌کل، هویزه و آغاجاری جزو شهرستان‌های محروم قرار دارند.

منابع

۱. ازکیا، مصطفی (۱۳۶۴)، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی توسعه روستایی، انتشارات اطلاعات تهران
۲. ازکیا، مصطفی (۱۳۸۱)، جامعه‌شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران، تهران، اطلاعات.
۳. پاپلی یزدی، محمد حسینی محمد ابراهیمی (۱۳۸۱)، نظریه توسعه روستایی، تهران انتشارات سمت.
۴. پیراسته، حسین و فرزاد کریمی (۱۳۸۵)، بررسی مزیت‌های نسبی محصولات زراعی استان اصفهان، فصل‌نامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال ۱۴، شماره ۵۲، تهران
۵. تقوایی، مسعود و مریم صالحی (۱۳۹۲)، سنجش سطح توسعه یافتگی شهرستان‌های استان همدان با تأکید بر رویکرد تحلیل منطقه‌ای، فصل‌نامه علمی پژوهشی برنامه‌ریزی منطقه‌ای، سال سوم، شماره ۱۱
۶. توداروف مایکل (۱۳۷۸)، توسعه اقتصادی در جهان سوم، ترجمه غلامعلی فرجادیف سازمان برنامه و بودجهف تهران، چاپ هشتم.
۷. حسین زاده دلیر، کریم (۱۳۸۰)، برنامه‌ریزی ناحیه‌ای، چاپ اول، تهران، انتشارات سمت.
۸. رخشانی-نسب، حمیدرضا (۱۳۸۷)، بررسی روند توسعه پایدار شهری در ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان.
۹. روزبهان، محمود (۱۳۷۱)، مبانی توسعه اقتصادی، تیان.
۱۰. شیخ بیگلر، رعنا، تقوایی، مسعود و وارثی، حمیدرضا، تحلیل فضایی محرومیت و نابرابری‌های توسعه در شهرستان‌های ایران، فصل‌نامه علمی-پژوهشی رفاه اجتماعی، سال دوازدهم، شماره ۴۶
۱۱. ضرابی، اصغر و تبریزی، نازنین (۱۳۹۰)، تعیین سطح توسعه یافتگی شهرستان‌های استان مازندران با رویکرد تحلیل عاملی، ملایر فصل‌نامه جغرافیایی آمایش محیط، شماره ۱۷، صفحات ۱۲-۱.
۱۲. فرید، یدالله (۱۳۸۴)، جغرافیا و شهرشناسی. تبریز؛ انتشارات دانشگاه تبریز، چاپ ششم.
۱۳. لفت ویچ، ادریان (۱۳۸۱)، پیرامون اهمیت سیاست در دولتهای توسعه‌گرا، ترجمه جواد افشارکهن، انتشارات مرندیزنی گدار، مشهد.
۱۴. نظم‌فر، حسین و نادرپورف مهدی (۱۳۸۸)، تحلیل نابرابری‌های منطقه‌ای با استفاده از تکنیک تاکسونومی، دومین همایش علوم جغرافیایی ۱۶ و ۱۵، مهرماهف دانشگاه پیام‌نور مرکز ارومیه.

15. Astle, A., 1989, what is development, New Zealand journal of geography.
16. Costanza, R., Fisher, B., Ali, S., Beer, C., Bond, L., Boumans, R., Danigelis, N. L., Dickinson, J., Elliott, C., Farley, J., Gayerg, D. E., Glenn, L. M. D., Hudspeth, T., Mahoney, D., McCahill, L., McIntosh, B., Reed, B., Rizvim, S.A. T., Rizzon, D. M., Simpaticoj, T. and Snappo, R. (2007). Quality of Life: An approach integrating opportunities, human needs, and subjective ellbeing. Ecological Economics, 61: 267-276.
17. Edition of UK housing ministry. First pres.67p.
18. Thomas, a 2004.The Study of Development. Paper prepared for DSA Annual Conference, 6 November, Church House, London.
19. Wheeler.T.1999.The concept of development: indicator and defining.